

RECENZE

Kniha Michala Pullmanna, věnující se posledním letům komunistického režimu, znamenala dvacet let od jeho zhroucení nemalý ohlas a ukázala tak, že otázky s tímto obdobím spojené se těší nemalé pozornosti nejen odborníků, ale i širší žurnalistické a čtenářské veřejnosti. Jakkoliv by bylo zajímavé podívat se na hlavní argumenty mediální diskuse a ptát se po příčinách agresivních výpadů vůči autorovi recenzovaného titulu, bude na tomto místě záhodno ponechat mediální život Pullmannova textu stranou² a pokusit se přiblížit jeho hlavní východiska a interpretační klíče.

Jestliže se kniha věnuje československé éře „přestavby“, bylo by nedorozuměním očekávat, že primárním autorovým cílem bylo podrobné vylíčení politického vývoje. Takovou ambici text nemá, jednotlivé kapitoly se naopak vztahují k otázkám, jež se tážou po vnímání a přijetí „přestavby“ v nejrůznějších společenských sférách a po příčinách konce státně socialistické diktatury.

Základním autorovým vymezením vůči majoritní interpretaci normalizačního období je odmítnutí binárního konceptu totalitarismu, rozdělujícího společnost na utlačovatelský režim na jedné straně a po svobodě volající společnost na straně druhé. Oproti tradičnímu pojetí takto vymezené reality, v níž jedině dissent neváhal bojovat za svobodu a lidská práva (proto si také v klíčovém období ochromení všeobjímající moci získal podporu obyvatelstva), staví Pullmann interpretaci pozdního socialismu na sice křehkém, přesto však fungujícím konsenzu mezi společností a režimem. Jeho kniha je tak vlastně příběhem narušování této rovnováhy, kterou se straničtí představitelé pokoušeli na konci osmdesátých let neúspěšně obnovit (ve starém normalizačním duchu *Poučení z krizového vývoje*) či rekonstituovat na základě ústupků ve vybraných společenských oblastech (zejména v ekonomice). Namísto strnulého totalitárního vzorce (jedinými aktéry jsou dissent a státní policie) Pullmann naopak pod vlivem Michaila Bachtina, a především Alexeie Yurchaka³ zavádí autoritativní diskurs, v jehož rámci má ideologie dvojí tvář: striktně vyžaduje konformitu s její strnulou formou, je-li však tato podmínka splněna, může sehrávat i performativní roli ve smyslu poskytnutí prostoru pro formulování jiných myšlenek a postojů než těch, jež jsou v ní imanentně zahrnuty. Běžný občan pozdního socialismu tedy mohl režim brát vážně a současně o něm i výrazně pochybovat,⁴ přičemž kritický náboj stanovisek vznikajících z této dichotomie byl neutralizován permanentním poukazem na škodlivost systémové kritiky a maximální možnou podporou konformity. Oproti stávající historiografické praxi se tak Pullmann logicky věnuje především vnitřnímu

1 Recenze je výstupem postdoktorského projektu GA ČR P410/11/P152.

2 Celou diskusi je možno nahlédnout na: <http://louc.bloguje.cz/898794-konec-experimentu-aneb-historie-nejde-polemiky.php> (načteno 10. 10. 2011).

3 Viz YURCHAK, Alexei: *Everything was forever, until it was no more: the last Soviet generation*. Princeton 2006.

4 Na tomto místě představuje autor funkční paralelu se situací ve Spojených státech amerických, kde u běžných Američanů vzniká při interpretaci tradičních hodnot, jako je „úspěch“, „osobní schopnosti“, „tvrdá práce“, zvláštní napětí mezi schvalováním (ztotožněním se a reprodukováním) podobných hesel a vlastní praxí, jež se od nich výrazně odlišuje, s. 20–21.

životu ideologických hesel a zaváděných strategií.⁵ Zároveň ukazuje, nakolik tyto jevy ovlivňovaly celospolečenské dění ve chvíli, kdy neutralizační principy přestaly ztrácet svoji funkčnost.

Z tohoto důvodu také přehledu sovětských politických dějin předchází kapitola o dějinách pojmů „intenzifikace“, „urychlení“ a „přestavba“. Autor zde poukazuje na skutečnost, že všechny tři pojmy patřily k základní rétorické výbavě brežněvovského „rozvinutého socialismu“ a že původně neutrální význam „přestavby“ se začal měnit na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Jelikož tento zaběhlý termín nebudil žádné podezření, sovětské ekonomové mu vdechli kritický náboj, který se dále rozvinul po nástupu Jurije Andropova do funkce generálního tajemníka ÚV KSSS. Když potom na počátku roku 1985 po konzervativním Černěnkově intermezzu nastupoval do čela strany Michail Gorbačov, mohl se pohodlně opřít o předchozí konformně-kritický koncept, jehož druhá rovina se měla stát základem politiky rozsáhlých reforem s nechtěným vyústěním ve zhroucení sovětského státu.

Jakkoliv přehledně autor načrtává další sovětský vývoj, těžiště jeho knihy leží v československých (respektive centrálně pražských a českých) diskusích. Díky zákonitostem normalizační politiky založené na *Poučení z krizového vývoje* zde pojmový aparát používaný vedoucími představiteli prakticky kopíroval sovětský vzor slovníku „rozvinutého socialismu“ a moskevské „přestavbové“ změny tu byly přijímány velmi obezřetně. Pullmann se na tomto místě věnuje zejména vládnímu křídlu na čele s Lubomírem Štrougalem (tzv. expertním vládním skupinám), které se nově příchozích pojmů snažilo využít ke kritice strnulé hospodářské politiky a k prosazení dílčích ekonomických změn. Jakmile se však ve strnulých ideologických vyjádřeních začal objevovat perestrojkový kritický podtón, automaticky se přenesl i do jiných odvětví československé společnosti. Ať už to byly ředitelé podniků, kulturní činitelé nebo samotní dělníci, do pojmu „přestavba“ začali velmi rychle projektovat vlastní stanoviska a zájmy. I když stále zastávali prorežimní postoje „normality“ (odmítání jinakosti založené na sdílených hodnotách práce, bydlení, konzumních symbolech atd.), Pullmann přesvědčivě ukazuje, nakolik podobné diskuse nabourávaly do té doby stabilní ideologii a nakolik vše nutně vyústilo v krizi celého ideologického konsenzu. Autor přitom tento proces nepovažuje za monokauzální, ale připisuje mu celou řadu navzájem propojených příčin: odhalená nezávaznost rétorických floskulí při odpovídání na zjevné problémy pozdního socialismu; otevírání nových témat a kladení otázek; změna vnímání disentu, okrajových subkultur či náboženských směrů ve smyslu posunu od nenormálnosti k přitažlivé tajemnosti atd. V předkládaném pojetí tedy komunistický režim nakonec nepadl díky sílící nespokojenosti s jeho represivním charakterem, ale hlavně díky otevření výkladového pole, které vedlo k původně nezamýšlenému podkopání samotného základu režimu (v Československém případě samozřejmě také díky Gorbačovově rezignaci na politiku „Brežněvovy doktríny“). Otázkou zůstává, jaký podíl je v rámci tohoto pohybu možné připisovat nekoncepč-

5 Podobně vážně bere odstředivé tendence od oficiální ideologie marxismu-leninismu také KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha 2009.

nosti a nepřipravenosti politických garnitur a do jaké míry lze tento jev považovat za obecnou zákonitost režimů autoritativního charakteru.

Pokud vychvalují autorův nejednorozměrný přístup k tématu, bylo by zároveň nespravedlivé pojednat recenzovaný titul ve výhradně oslavném duchu. Odhlédneme-li od základní teze, která může být pro mnohé nepřijatelná, není přirozeně prost diskutabilních momentů. Přes základní vymezení autorova zájmu by v pasážích obecnějšího charakteru přeci jen byla na místě soustředěnější a konkrétnější analýza rozložení sil v rámci československého komunistického vedení. Autor na ni nerezignuje, ale namísto vyváženého užití archivních zdrojů výběrově používá materiálů Gorbačovova archivu a víceméně opakuje známé skutečnosti (např. progresivní Štrougal vs. konzervativní Biřák). V otázkách širší názorové diferenciaci včetně pohledu na sovětskou přestavbu tak zůstává výklad zamlžen a depersonalizován. Tento moment ostatně platí pro Pullmannovo pojetí československé společnosti, jejíž postoje jsou nahlíženy výhradně prizmatem oficiálních tiskovin. Možná by stálo za úvahu, zda bezvýhradné přijetí předem určené metody zakládající se na postizení sémantického vývoje pojmů nutně vede ke skutečně plastickému obrazu tehdejší společnosti a zda paradoxně nespádá k operaci s apriorními termíny jako „výlučnost“, „vyjednávání“ a podobně. V neposlední řadě může mít čtenář pocit, že nesmírně zajímavá a podnětná závěrečná část textu, v němž autor hledá paralely normalizačního myšlení s devadesátými lety a dneškem, působí jaksi neorganicky a zaslouhovala by rozvedení v samostatné studii či publikaci.

Podobné poznámky nicméně nemohou zastřít jednoznačně pozitivní vyznění Pullmannovy knihy, jejíž největší přínos spatřuji ve dvojím: v autorově úsilí o rozváznou aplikaci zahraničních metodologických rámců a ve snaze o narušení automatického vnímání komunistické minulosti. Byť může být *Konec experimentu* mnohými historiky vnímán jako provokativní, nepochybuji o tom, že pro současné i budoucí badatele bude představovat nemalou inspiraci. Osobně si zároveň přeji, aby kniha do jisté míry znamenala také historiografický předěl ohlašující definitivní zpochybnění donedávna dominantního narativu o „zločinné vládě a hrdinné opozici“.

♦ Jan Mervart